

JUSTYNA BIEDA

TESTAMENT
– PRAWO A PRAKTYKA
KRÓLESTWA POLSKIEGO

W świetle akt
notariuszy zgierskich
w latach 1826–1875

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

TESTAMENT
– PRAWO A PRAKTYKA
KRÓLESTWA POLSKIEGO

40 LAT

WYDAWNICTWA
UNIwersytetu
ŁÓDZKIEGO

JUSTYNA BIEDA

TESTAMENT
– PRAWO A PRAKTYKA
KRÓLESTWA POLSKIEGO

W świetle akt
notariuszy zgierskich
w latach 1826–1875

WYDAWNICTWO
UNIwersYTETU
ŁÓDZKIEGO

ŁÓDŹ 2013

Justyna Bieda – Katedra Historii Państwa i Prawa Polskiego
Wydział Prawa i Administracji, Uniwersytet Łódzki, 90-232 Łódź, ul. Kopcińskiego 8/12
jbieda1@wp.pl

RECENZENT

Wojciech Witkowski

REDAKTOR WYDAWNICTWA UŁ

Katarzyna Gorzkowska

SKŁAD I ŁAMANIE

AGENT PR

OKŁADKĘ PROJEKTOWAŁA

Barbara Grzejszczak

Publikacja dofinansowana przez Izbę Notarialną w Łodzi

© Copyright by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2013

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
Wydanie I. W.06280.13.0.D

ISBN (wersja drukowana) 978-83-7525-979-7
ISBN (ebook) 978-83-7969-380-1

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
90-131 Łódź, ul. Lindleya 8
www.wydawnictwo.uni.lodz.pl
e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl
tel. (42) 665 58 63, faks (42) 665 58 62

Dla mojego męża Marcina i córki Lenki

Spis treści

Wykaz skrótów	13
Wstęp	15
1. Wprowadzenie	15
2. Terminologia	22
ROZDZIAŁ I. Granice swobody testowania	31
1. Uwagi wstępne	31
2. Część obowiązkowa spadku	31
2.1. Dzieci prawe, dzieci uprawnione i przysposobione	31
2.2. Dalsi zstępni	32
2.3. Wstępni	32
3. Część ustawowa spadku	33
3.1. Dzieci naturalne prawnie uznane	33
3.2. Małżonek	35
4. Skutki niezachowania przez testatora przepisów ograniczających swobodę testowania – zmniejszenie zapisów testamentowych	38
5. Uwagi o praktyce stosowanej w Zgierzu	39
6. Posumowanie	43
ROZDZIAŁ II. Wymogi formalne testamentu	45
1. Wymogi formalne testamentu publicznego	45
1.1. Uwagi wstępne	45
1.2. Wymogi formalne bezwzględne	45
1.2.1. Testament publiczny jako akt zawierający rozporządzenie woli tylko jednej osoby	46
1.2.2. Wymóg uczestniczenia określonych osób w sporządzaniu aktu	47
1.2.3. Obowiązek spisania testamentu publicznego przez notariusza	51
1.2.4. Testament publiczny jako zapis słów dyktowanych przez testatora	53
1.2.5. Obowiązek odczytania testamentu publicznego w obecności świadków	54
1.2.6. Obowiązek podpisania testamentu publicznego przez testatora, świadków i notariusza	55
1.2.7. Właściwość terytorialna działalności notariusza oraz miejsce jego zamieszkania	59
1.2.8. Zakaz przyjmowania przez notariuszy aktów notarialnych sporządzonych przez określone osoby lub zawierających przysporzenia na ich rzecz	60
1.2.9. Data i miejsce sporządzenia aktu oraz imiona, nazwiska i miejsce zamieszkania świadków	61

1.3. Wymogi formalne względne	65
1.3.1. Zagadnienie odsyłaczy, dopisków, skreśleń i wpisów między wierszami	65
1.3.2. Imię i nazwisko oraz miejsce urzędowania notariusza	68
1.3.3. Imię i nazwisko, miejsce zamieszkania, stan cywilny testatora oraz świadków wymienionych w art. 11 ON	69
1.3.4. Język testamentu publicznego	71
1.3.5. Przejrzystość testamentu publicznego	73
1.3.6. Wzmianka o wydaniu wyciągu głównego	76
2. Wymogi formalne testamentu własnoręcznego	78
2.1. Uwagi wstępne	78
2.2. Pismo własnoręczne	78
2.3. Data	80
2.4. Podpis	82
2.5. Przedstawienie testamentu Prezesowi Trybunału Cywilnego I Instancji	83
3. Wymogi formalne testamentu tajnego	88
3.1. Uwagi wstępne	88
3.2. Oświadczenie ostatniej woli	89
3.2.1. Obowiązek podpisania oświadczenia ostatniej woli przez testatora	89
3.2.2. Zamknięcie i zapieczętowanie testamentu	90
3.2.3. Przedstawienie testamentu notariuszowi	91
3.3. Akt nadpisu	92
3.3.1. Wymogi formalne bezwzględne	92
3.3.1.1. Obowiązek spisania aktu nadpisu przez notariusza jednym ciągiem na papierze zawierającym treść testamentu lub kopercie, w której testament został zamknięty	92
3.3.1.2. Wymóg uczestniczenia w sporządzeniu aktu nadpisu określonych osób	93
3.3.1.3. Obowiązek podpisania testamentu przez testatora, świadków i notariusza	94
3.3.1.4. Właściwość terytorialna działalności notariusza oraz miejsce jego zamieszkania	95
3.3.1.5. Zakaz przyjmowania przez notariuszy aktów notarialnych sporządzanych przez określone osoby lub zawierających przysporzenia na ich rzecz	95
3.3.1.6. Data i miejsce sporządzenia aktu nadpisu oraz imiona, nazwiska i miejsce zamieszkania świadków	96
3.3.2. Wymogi formalne względne	97
3.3.2.1. Zagadnienie odsyłaczy, dopisków, skreśleń i wpisów między wierszami	97
3.3.2.2. Imię i nazwisko oraz miejsce urzędowania notariusza	97
3.3.2.3. Imię i nazwisko, miejsce zamieszkania, stan cywilny testatora	98
3.3.2.4. Język aktu nadpisu	99
3.3.2.5. Przejrzystość aktu nadpisu	99
3.4. Przedstawienie testamentu Prezesowi Trybunału Cywilnego I Instancji	100
4. Podsumowanie	102

ROZDZIAŁ III. Zdolność do rozporządzania majątkiem na wypadek śmierci i jej granice	105
1. Uwagi wstępne	105
2. Zdolność do rozporządzania majątkiem na wypadek śmierci	106
2.1. Osoby występujące w charakterze testatorów	107
3. Ograniczenia zdolności do rozporządzania majątkiem na wypadek śmierci	112
3.1. Bezwzględna niezdolność do rozporządzania majątkiem na wypadek śmierci	112
3.1.1. Osoby chore umysłowo	112
3.1.2. Małoletni	114
3.2. Względna niezdolność do rozporządzania majątkiem na wypadek śmierci	116
3.2.1. Zakaz czynienia przez małoletniego testatora rozporządzeń względem opiekuna	116
4. Szczególne ograniczenia w zakresie zdolności czynienia rozporządzeń testamentowych na rzecz małżonka	117
5. Podsumowanie	120
ROZDZIAŁ IV. Zdolność do otrzymywania majątku przez testament i jej granice	121
1. Uwagi wstępne	121
2. Zdolność do dziedziczenia w drodze testamentu	122
2.1. Wymóg istnienia w chwili otwarcia spadku	122
2.1.1. Osoby fizyczne	122
2.1.2. Osoby prawne	126
2.2. Podmioty powoływane do spadku w charakterze zapisobiorców	127
2.2.1. Osoby fizyczne	127
2.2.1.1. Krewni	127
2.2.1.2. Osoby niespokrewnione	130
2.2.2. Osoby prawne	134
3. Niezdolność do dziedziczenia w drodze testamentu	136
3.1. Bezwzględna niezdolność do dziedziczenia w drodze testamentu	136
3.1.1. Osoby prawne nieposiadające zezwolenia władzy na dziedziczenie w drodze testamentu	136
3.1.2. Zapisobiorcy niewłaściwie określenni	137
3.1.3. Osoby skazane wyrokiem sądowym za przestępstwo	139
3.2. Względna niezdolność do dziedziczenia w drodze testamentu	140
3.2.1. Osoby leczące testatora i duchowni	140
3.2.2. Cudzoziemcy	142
4. Szczególne ograniczenia możliwości dziedziczenia w drodze testamentu przez dzieci pozamałżeńskie po ich rodzicach	143
4.1. Dzieci naturalne prawnie uznane	143
4.2. Dzieci naturalne nieuznane	143
4.2.1. Dzieci zrodzone z mężczyzny stanu wolnego i niezamężnej kobiety, których nie łączył stosunek pokrewieństwa	143
4.2.2. Dzieci zrodzone z cudzołóstwa lub kazirodztwa	145
5. Osoby podstawione	146
6. Podsumowanie	147

ROZDZIAŁ V. Rodzaje rozporządzeń testamentowych	149
1. Uwagi wstępne	149
2. Rozporządzenia majątkowe	149
2.1. Charakterystyka prawna przedmiotu dyspozycji	149
2.1.1. Prawa majątkowe podlegające dyspozycji testamentowej	149
2.1.2. Prawa majątkowe mogące być przedmiotem zapisu testamentowego	151
2.2. Zakres rozporządzenia majątkowego	152
2.3. Przedmiot rozporządzenia	154
2.3.1. Nieruchomości	154
2.3.2. Rzeczy ruchome	157
2.4. Formy rozporządzeń majątkowych	161
2.4.1. Zapis ogólny	161
2.4.1.1. Pozycja prawna zapisobiorcy ogólnego	167
2.4.1.1.1. Prawo objęcia majątku spadkowego w posiadanie	167
2.4.1.1.2. Obowiązek wykonania zapisów testamentowych	172
2.4.1.1.3. Obowiązek spłaty długów i ciężarów spadku	173
2.4.2. Zapis pod tytułem ogólnym	178
2.4.2.1. Pozycja prawna zapisobiorcy pod tytułem ogólnym	181
2.4.2.1.1. Prawo objęcia majątku spadkowego w posiadanie	181
2.4.2.1.2. Obowiązek wykonania zapisów testamentowych	184
2.4.2.1.3. Obowiązek spłaty długów i ciężarów spadku	186
2.4.3. Zapis szczególny	190
2.4.3.1. Pozycja prawna zapisobiorcy szczególnego	195
2.4.3.1.1. Prawo objęcia majątku spadkowego w posiadanie	195
2.4.3.1.2. Obowiązek wykonania zapisów testamentowych	199
2.4.3.1.3. Obowiązek spłaty długów i ciężarów spadku	200
2.5. Zapis warunkowy	202
2.6. Zapis terminowy	206
2.7. Zapis ponad udział (pod względem szczególnym)	207
2.8. Substytucje	208
2.9. Dział majątku spadkowego dokonany w testamencie przez wstępnych na rzecz zstępnych	211
3. Rozporządzenia natury osobistej	214
3.1. Nadanie opieki przez testament (ustanowienie opiekuna głównego)	215
3.2. Ustanowienie opiekuna przydanego (podopiecznika)	217
3.3. Przysposobienie	221
3.4. Uznanie dziecka naturalnego	222
3.5. Zaprzeczenie pochodzenia dziecka zrodzonego w małżeństwie	225
3.6. Zobowiązania o charakterze moralnym (polecenia)	227
4. Podsumowanie	228
ROZDZIAŁ VI. Wykonawca testamentu (egzekutor)	231
1. Uwagi wstępne	231
2. Mianowanie wykonawcy testamentu (egzekutora)	231
3. Zdolność do bycia wykonawcą testamentu	233
4. Prawa i obowiązki wykonawcy testamentu	236
4.1. Zakres czynności wykonawcy testamentu posiadającego wwiązanie w ruchomości spadkowe	237

4.2. Zakres czynności wykonawcy testamentu nieposiadającego wwiązania w ruchomości spadkowe	245
4.3. Zakres czynności wykonawcy testamentu w przypadku powołania większej liczby egzekutorów	247
4.4. Stanowisko wykonawcy testamentu jako funkcja nieodpłatna	248
4.5. Wygaśnięcie pełnomocnictwa wykonawcy testamentu	249
5. Podsumowanie	250
Rozdział VII. Upadek mocy prawnej testamentu	253
1. Uwagi wstępne	253
2. Odwołanie testamentu	254
2.1. Odwołanie testamentu w sposób wyraźny	256
2.2. Odwołanie testamentu w sposób milczący	262
2.3. Sądowe odwołanie testamentu	265
3. Upadek zapisu testamentowego	267
3.1. Upadek zapisu testamentowego z przyczyn leżących po stronie zapisobiorcy	267
3.2. Upadek zapisu testamentowego z przyczyn leżących w rzeczy zapisanej	269
4. Skutki odwołania i upadku zapisu testamentowego	270
5. Utrata przez testatora zdolności testowania po dniu sporządzenia testamentu ..	273
5.1. Osoby skazane wyrokiem sądowym za przestępstwo	274
5.2. Testament samobójców	276
6. Podsumowanie	278
Zakończenie	279
Bibliografia	289
Aneks	295

Wstęp

1. Wprowadzenie

Współczesne polskie prawo spadkowe przyjmuje zasadę swobody testowania zakładającą, iż każdy ma prawo swobodnie rozporządzać swoim majątkiem na wypadek śmierci w drodze jednostronnej czynności prawnej, tj. testamentu¹. Wolność testowania nie jest jednak czymś oczywistym i nie ona rządziła dziedziczeniem na ziemiach polskich w okresie I Rzeczypospolitej.

Dopiero wiek XIX przyniósł Europie, w tym także na ziemiach polskich, gruntowne zmiany w zakresie prawa spadkowego. Prądy oświeceniowe głosiły ideę nieograniczonego prawa własności, co nierozzerwalnie wiązało się ze swobodą testowania. Ogólną regułą swobody testowania zasadniczo jako pierwszy w nowożytnej Europie wprowadził Kodeks Napoleona z 1804 r. W zakresie prawa spadkowego obowiązywał na ziemiach polskich w krótkim okresie istnienia Księstwa Warszawskiego, a następnie w Królestwie Polskim, a także po odzyskaniu niepodległości, aż do 1946 r.

Przedstawiona monografia została poświęcona rodzącej się w XIX w. na ziemiach Królestwa Polskiego nowożytnej instytucji testamentu, zakładającej swobodę dysponowania majątkiem na wypadek śmierci jako przyrodzone prawo każdego człowieka, choć ograniczone prawami najbliższych krewnych.

Książka stanowi pierwsze we współczesnej literaturze kompleksowe opracowanie zagadnienia prawa testamentowego obowiązującego w Królestwie Polskim, przedstawione na tle praktyki, tj. XIX-wiecznych testamentów publicznych, testamentów własnoręcznych, testamentów tajemnych.

Opracowanie to jest przeznaczone nie tylko dla historyków prawa, lecz także może być pomocne dla praktyków w zrozumieniu obecnie obowiązujących przepisów prawa spadkowego, w szczególności w aspekcie

¹ E. Skowrońska-Bocian, *Komentarz do kodeksu cywilnego. Księga czwarta. Spadki*, Warszawa 2011, s. 96.

niedawnych zmian wprowadzających zapis windykacyjny, a więc zapis o skutkach rzeczowych – rozwiązanie, które już wprowadzał Kodeks Napoleona².

W rozprawie zostały wykorzystane akty prawne: Kodeks Napoleona (KN), Kodeks Cywilny Królestwa Polskiego (KCKP), francuska ustawa o organizacji notariatu z 16 marca 1803 r. (ON), obowiązująca na ziemiach Księstwa Warszawskiego, a następnie Królestwa Polskiego, aż do 1876 r.³ – zaczerpnięte ze zbioru Stanisława Zawadzkiego⁴. Posługiwanie się tym przekładem jest uzasadnione jego powszechnością i odwoływaniem się do niego przez XIX-wiecznych autorów. Ponadto w pracy posłużono się Kodeksem Karzącym z 1818 r. i Kodeksem Kar Głównych i Poprawczych z 1848 r.

Bazę źródłową stanowiły testamenty publiczne, testamenty własnoręczne i testamenty tajemne znajdujące się w aktach kancelarii notarialnych w Zgierzu w latach 1826–1875, a przechowywane w zbiorach Państwowego Archiwum w Łodzi (APŁ). Dokumenty znajdują się w dziewięciu zespołach: zespół 438 (akta notariusza Józefa Stokowskiego w Zgierzu 1821–1847), zespół 439 (akta notariusza Franciszka Boguńskiego w Zgierzu 1827–1846), zespół 440 (akta notariusza Kajetana Janickiego w Zgierzu 1829–1839), zespół 441 (akta notariusza Romana Jarońskiego w Zgierzu 1847–1856), zespół 442 (akta notariusza Kajetana Szczawińskiego w Zgierzu 1847–1861), zespół 443 (akta notariusza Marcelego Jaworskiego w Zgierzu 1855–1872), zespół 444 (akta notariusza Jana Cichockiego w Zgierzu 1857–1863), zespół 445 (akta notariusza Wojciecha Hałaczkiewicza w Zgierzu 1862–1876), zespół 446 (akta notariusza Pawła Gąsowskiego w Zgierzu 1868–1869). W *Przewodniku po zasobie archiwalnym* pod zespołem 447 został zaszerzegowany jako notariusz zgierski Władysław Herzberg, działający w latach 1868–1874⁵. Zapis ten stanowi pomyłkę badaczy, gdyż analiza akt tego notariusza wykazała, iż prowadził on kancelarię wyłącznie w Łodzi.

² Szerzej: J. Bieda, M. Kłos, *Zapis windykacyjny, czyli powrót do przeszłości*, „Państwo i Prawo” 2013, nr 4.

³ Francuska ustawa notarialna z 16 marca 1803 r. obowiązująca na ziemiach Królestwa Polskiego na mocy dekretu z 27 stycznia 1808 r. nie doczekała się oficjalnego tłumaczenia na język polski. Pierwszy przekład francuskiej ustawy notarialnej na język polski opublikowany został w Drukarni Księży Pijarów w Warszawie w 1808 r. S. Zawadzki, *Prawo cywilne obowiązujące w Królestwie Polskim*, t. II, Warszawa 1861, s. 863–883.

⁴ S. Zawadzki, *Prawo cywilne obowiązujące w Królestwie Polskim*, t. I–II, Warszawa 1860–1861.

⁵ M. Bandurka (red.), *Archiwum Państwowe w Łodzi. Przewodnik po zasobie archiwalnym*, Warszawa 1998, s. 307.

W aktach notariuszy zgierskich w badanym okresie odnajdujemy 319 testamentów publicznych⁶. Największą ich liczbę, bo aż 72, spisał notariusz Roman Jaroński, mimo iż działalność notarialną prowadził tylko 9 lat. Niewiele mniej, 68 aktów, zostało sporządzonych w kancelarii Franciszka Boguńskiego. Nie jest to jednak liczba imponująca, biorąc pod uwagę, iż notariusz ten praktykował aż 19 lat. Znaczną liczbę testamentów publicznych zeznano też w kancelarii Jana Cichockiego – 52, Józefa Stokowskiego – 38, Kajetana Szczawińskiego – 38, czy też Wojciecha Hałaczkiewicza – 33. Mniej, bo tylko 14, spisał Marceł Jaworski. Natomiast bardzo skromny zasób materiału źródłowego znajduje się w zespołach Kajetana Janickiego i Pawła Gąsowskiego, spisali oni jedynie po 2 testamenty publiczne. O ile zrozumiałe jest to w stosunku do Pawła Gąsowskiego, gdyż prowadził on praktykę tylko rok, to Kajetan Janicki miał kancelarię w Zgierzu przez lat 10.

Ponadto materiał źródłowy zawiera niewiele, bo zaledwie 10 protokołów posiedzeń sądowych w przedmiocie otwarcia testamentu własnoręcznego⁷, z czego w 4 przypadkach nie zachowała się treść rozporządzenia⁸. W zbiorach Józefa Stokowskiego odnajdujemy 6 takich dokumentów, 3 zachowały się w kancelarii Romana Jarońskiego i jeden w aktach Jana Cichockiego.

W badanych zbiorach archiwalnych jest także niewiele, bo tylko 9 testamentów tajnych⁹, z czego tylko w 7 przypadkach mamy akt nadpisu¹⁰, a 5 rozporządzeń pozostaje nadal zamkniętych¹¹. Ponadto źródła zawierają 2 adnotacje o złożeniu notariuszowi rozporządzenia ostatniej woli w formie mistycznej, jednakże sam dokument się nie zachował¹².

Wybór testamentów sporządzonych przez notariuszy zgierskich jako podstawy materiału źródłowego nie był przypadkowy. Zgierz, położony na ziemiach centralnych Królestwa Polskiego¹³, od początku XIX w.

⁶ W pracy dodatkowo wykorzystano trzy akty notarialne zawierające jedynie odwołanie poprzednio sporządzonego testamentu.

⁷ Roman Jaroński, sygn. 52, 53, 284; Józef Stokowski, sygn. 6565, 2106, 6379, 2850, 3156, 1386; Jan Cichocki, sygn. 870.

⁸ Roman Jaroński, sygn. 52, 53, 284; Józef Stokowski, sygn. 6565.

⁹ W tym okresie w aktach kancelarii notarialnych z Zgierzu odnajdujemy np. 319 testamentów publicznych.

¹⁰ Józef Stokowski, sygn. 1782 (nie zachował się akt nadpisu), 1711, 3633 (nie został sporządzony akt nadpisu), 4234, 6133, 5091; Franciszek Boguński, sygn. 10, 5, 4.

¹¹ Józef Stokowski, sygn. 1782, 4234, 6133, 5091; Franciszek Boguński, sygn. 10. Archiwum Państwowe w Łodzi nie wyraża zgody na otwarcie zapieczętowanych testamentów tajnych.

¹² Wojciech Hałaczkiewicz, sygn. 167, 168.

¹³ Miasto Zgierz początkowo znajdowało się w powiecie zgierskim, województwie mazowieckim, które w 1837 r. zostało przemianowane na gubernię mazowiecką. W roku

był prężnie rozwijającym się ośrodkiem przemysłowym, co było związane z tworzeniem przez władze Królestwa Polskiego na tym terenie przemysłu włókienniczego. W związku z podpisaniem w 1821 r. tzw. „umowy zgierskiej” przez członków Komisji Przemysłowej Województwa Mazowieckiego ze specjalistami polskimi i niemieckimi z zakresu przędzalnictwa, farbiarstwa i tkactwa, w Zgierzu zaczęli się osiedlać koloniści z Prus i Saksonii. W krótkim czasie Zgierz stał się stolicą polskiego sukiennictwa i miastem wielokulturowym¹⁴. Wprawdzie w kolejnych latach głównym ośrodkiem przemysłowym stała się Łódź, jednakże notariat w tym mieście powstał dopiero w 1841 r., a co za tym idzie, w okresie wcześniejszym mieszkańcy Łodzi bardzo często sporządzali rozporządzenia ostatniej woli u notariuszy zgierskich¹⁵. Przywołane okoliczności spowodowały, iż w aktach notariuszy zgierskich zgromadzony został bardzo obszerny, różnorodny, a tym samym interesujący z punktu widzenia naukowca zajmującego analizować XIX-wieczne testamenty materiał źródłowy.

Dla przybliżenia dzisiejszemu Czytelnikowi treści pracy, analiza postanowień testamentów oraz przepisów prawa została poparta cytatami z zachowaniem ich oryginalnego brzmienia.

W trakcie analizy materiału archiwalnego powstał problem związany z różnorodną pisownią w jednym akcie imienia i nazwiska testatora. Dla uniknięcia nieścisłości imiona i nazwiska osób zeznających akt ostatniej woli będą podawane zgodnie z ich brzmieniem w komparycji aktu.

Przywołane w pracy testamenty zostały oznaczone zgodnie z sygnaturami nadanymi im przez właściwe kancelarie notarialne. Praktyka co do sposobu numeracji sporządzanych aktów notarialnych różniła się u poszczególnych notariuszy. Franciszek Boguński¹⁶, Marceł Jaworski¹⁷ oraz Wojciech Hałaczkiwicz¹⁸ stosowali oddzielną numerację za każdy rok. Odmienne Józef Stokowski¹⁹, Roman Jaroński²⁰, Kajetan

1844, w związku z reorganizacją podziału terytorialnego kraju, gubernię mazowiecką połączono z gubernią kaliską i utworzoną gubernię warszawską (szerzej: W. Witkowski, *Historia administracji w Polsce*, Warszawa 2007, s. 146–150). W zakresie przynależności sądowej Zgierz podlegał Sądowi Pokoju Powiatu Zgierskiego jako sądowi cywilnemu najniższej instancji, od którego odwołania można było wnieść do Trybunału Cywilnego I Instancji w Warszawie.

¹⁴ <http://cms.miasto.zgierz.pl>.

¹⁵ D. Wiśniewska-Józwiak, „Postanawiają, iż co do majątku, jaki obecnie posiadają i w przyszłości mieć mogą...” *Intercyzy w małżeńskim prawie majątkowym Królestwa Polskiego na przykładzie Łodzi (1841–1875)*, Łódź 2012, s. 20.

¹⁶ Franciszek Boguński.

¹⁷ Marceł Jaworski.

¹⁸ Wojciech Hałaczkiwicz.

¹⁹ Józef Stokowski.

²⁰ Roman Jaroński.

Janicki²¹ i Paweł Gąsowski²² prowadzili sygnaturę ciągłą. Natomiast Jan Cichocki oznaczał kolejne akty notarialne według obu powyżej wskazanych sposobów numeracji²³. Z kolei akta Kajetana Szczawińskiego wskazują na odrębną numerację za lata 1847, 1848–1851, 1852–1856, 1857–1858, 1859, 1860, 1861²⁴. W związku z powyższym, dla uniknięcia ewentualnych nieporozumień, w pracy został zamieszczony aneks zawierający wykaz testamentów publicznych sporządzonych przez notariuszy zgierskich w latach 1826–1875 znajdujących się w zbiorach Archiwum Państwowego w Łodzi. Testamenty publiczne oznaczono przez wskazanie sygnatury oraz daty sporządzenia aktu.

W rozprawie wykorzystano przede wszystkim literaturę XIX-wieczną i opracowania pochodzące z dwudziestolecia międzywojennego, choć także prace historyczno-prawne pochodzące z wieku XXI. Pomocne okazało się również orzecznictwo, przede wszystkim wyroki IX Departamentu Warszawskiego Senatu Rządzącego, a po jego likwidacji w 1876 r. także wyroki Petersburskiego Senatu Rządzącego. Wykorzystanie literatury przedmiotu i orzecznictwa z okresu późniejszego uzasadnione jest faktem, iż przepisy KN obowiązywały na terenach byłego Królestwa Polskiego także po odzyskaniu niepodległości²⁵, aż do wejścia w życie 1 stycznia 1947 r. Dekretu o prawie spadkowym²⁶. W okresie międzywojennym polski ustawodawca wprowadził jedynie nieliczne zmiany, jednakże nie dotyczyły one instytucji testamentu publicznego²⁷.

Literatura dotycząca samego testamentu z wieku XIX jest skromna. Należy tu wskazać przede wszystkim opracowanie A. Okolskiego²⁸. Warto zwrócić uwagę także na pochodzące z 1900 r. publikacje H. Cederbauma²⁹ i F. Podlewskiego³⁰.

Znacznie więcej opracowań powstało w dwudziestoleciu międzywojennym. Do najbardziej przydatnych możemy zaliczyć studia autorstwa

²¹ Kajetan Janicki.

²² Paweł Gąsowski.

²³ Jan Cichocki.

²⁴ Kajetan Szczawiński.

²⁵ R. Kuratowski, *Prawo spadkowe obowiązujące w b. Królestwie Kongresowym. Skrypt I*, Londyn 1944, s. 1–2; A. Korobowicz, W. Witkowski, *Historia ustroju i prawa polskiego (1772–1818)*, Warszawa 2009, s. 237.

²⁶ E. Borkowska-Bagińska, *Historia prawa sądowego*, Warszawa 2006, s. 142.

²⁷ S. Płaza, *Historia prawa w Polsce na tle porównawczym*, cz. III, Kraków 2001, s. 141.

²⁸ A. Okolski, *Zasady prawa cywilnego obowiązujące w Królestwie Polskim*, Warszawa 1885.

²⁹ H. Cederbaum, *Jak napisać testament własnoręczny*, Warszawa 1900.

³⁰ F. Podlewski, *O spadkach i testamentach. Wykład popularny prawa obowiązującego z uwzględnieniem prawa rosyjskiego, austriackiego i niemieckiego*, Warszawa 1900.

M. Planiola³¹ przełożone na język polski przez A. Słomińskiego oraz opracowania powstałe na podstawie wykładów H. Konica³² i K. Lutostańskiego³³.

Spośród najnowszej literatury na uwagę zasługują przede wszystkim prace Doroty Malec, *Dzieje notariatu polskiego*³⁴ oraz *Notariat Drugiej Rzeczypospolitej*³⁵. Ponadto niezwykle cenne dla poznania systemu prawa cywilnego badanej epoki okazały się prace Katarzyny Sójki-Zielińskiej³⁶ oraz Stanisława Płazy³⁷.

Wykorzystane w niniejszej rozprawie orzecznictwo zostało zaczerpnięte ze zbiorów A. Słomińskiego³⁸, D. Skurzalskiego³⁹, P. Kapuścińskiego⁴⁰, a także J. J. Litauera⁴¹.

Pomocne w zakresie analizy poprawności formalnej testamentów publicznych jako aktów notarialnych okazało się też opracowanie zatytułowane *Wykład praw obowiązujących w Królestwie Polskim*, t. IV: *Notariat*⁴².

W pracy przyjęto układ problemowy, a całość podzielono na siedem rozdziałów.

³¹ M. Planiol, *Podręcznik prawa cywilnego (o darowiznach i testamentach)*, z franc. przeł. i przypisami opatrzył A. Słomiński, Warszawa 1922.

³² *Prawo cywilne. Repetytorium egzaminacyjne opracowane na podstawie wykładów uniwersyteckich prof. H. Konica*, Warszawa 1831.

³³ *Prawo cywilne obowiązujące w b. Królestwie Polskim. Repetytorium egzaminacyjne opracowane na podstawie wykładów uniwersyteckich prof. K. Lutostańskiego i prof. H. Konica. Uzupelnione i poprawione z uwzględnieniem zmian wprowadzonych do prawa cywilnego przez ustawy i rozporządzenia oraz nowy kodeks zobowiązań. Zawiera: Rys historyczny, prawo osobowe, prawo familijne, prawo małżeńskie osobowe, stosunki majątkowe pomiędzy małżonkami, prawo rzeczowe i hipoteczne, spadki, testamenty*, wyd. IV, Warszawa 1935.

³⁴ D. Malec, *Dzieje notariatu polskiego*, Kraków 2007.

³⁵ D. Malec, *Notariat Drugiej Rzeczypospolitej*, Kraków 2002.

³⁶ K. Sójka-Zielińska, *Kodeks Napoleona. Historia i współczesność*, Warszawa 2007.

³⁷ S. Płaza, *Historia prawa w Polsce na tle porównawczym*, cz. II–III, Kraków 2001–2002.

³⁸ A. Słomiński, *Prawo cywilne (obowiązujące w b. Królestwie Kongresowym) w jurejurisprudencji Senatu (1842–1914)*, cz. I: *Kodeks Cywilny Królestwa Polskiego*, Warszawa 1923; cz. III: *Księga trzecia Kodeksu cywilnego Napoleona: spadki, działy, darowizny, testamenty, umowy (sprzedaż, najem, spółka, etc.)*, Łódź b.d.w.

³⁹ D. Skurzalski, *Objaśnienia do prawa cywilnego obowiązującego w Królestwie Polskiem, zebrane z Jurysprudencji Sądowej za 1842–1880*, Warszawa 1881.

⁴⁰ P. Kapuściński, *Jurysprudencja Senatu z lat dwudziestu sześciu (1842–1867)*, Warszawa 1869.

⁴¹ J. J. Litauer, *Prawo cywilne obowiązujące na obszarze b. Kongresowego Królestwa z dodaniem tekstu francuskiego, ustaw uzupełniających i związkowych oraz orzecznictwa kasacyjnego*, Warszawa 1929.

⁴² *Wykład praw obowiązujących w Królestwie Polskim*, t. IV: *Notariat*, b.m. i d.w.

Rozdział pierwszy, *Granice swobody testowania*, opisuje ustawowe ograniczenia w swobodzie rozporządzania majątkiem w drodze testamentu z uwagi na sytuację rodzinną testatora. W rozdziale znajdują się też przykłady przedstawiające sposób realizacji ustawowych obwarowań w treści testamentów publicznych.

W rozdziale drugim, *Wymogi formalne testamentu*, przedstawione zostały przepisy Kodeksu Napoleona, jak i ustawy notarialnej. Rozdział ten składa się z trzech zasadniczych części, w których omówiono warunki formalne wymagane kolejno przy sporządzaniu testamentu publicznego, testamentu własnoręcznego i testamentu tajemnego. Całość została zaprezentowana na tle szerokiej bazy archiwalnej.

Rozdział trzeci, *Zdolność do rozporządzania majątkiem na wypadek śmierci i jej granice*, prezentuje przymioty, jakie musiała posiadać osoba pragnąca sporządzić testament oraz ograniczenia w tym zakresie. Rozdział ten składa się z trzech głównych części. W pierwszej z nich omówiono ogólną regułę zdolności do czynienia rozporządzeń testamentowych wraz z szeroką analizą testamentów mającą na celu dokonanie charakterystyki osób sporządzających rozporządzenia ostatniej woli. Kolejne akapity odnoszą się do przypadków bezwzględnej niezdolności do dokonywania rozporządzeń testamentowych oraz względnej niezdolności do dokonywania takich rozporządzeń.

Rozdział czwarty, *Zdolność do otrzymywania majątku przez testament i jej granice*, prezentuje problematykę związaną z ustawowymi wymogami stawianymi podmiotom powoływanym do dziedziczenia w drodze testamentu wraz z szczegółową analizą praktyki w tym zakresie. Ponadto w tej części pracy dokonano analizy testamentów pod kątem odpowiedzi na pytanie, kto był powoływany w charakterze zapisobiorców oraz jakie stosunki rodzinne lub osobiste łączyły testatora z osobami, na rzecz których czyniono rozporządzenia testamentowe.

Kolejny rozdział, *Rodzaje rozporządzeń testamentowych*, jest najobszerniejszy. W tej części poruszono różnorodne zagadnienia związane z treścią i formą składanych oświadczeń woli. W pierwszej kolejności zostały omówione rozporządzenia majątkowe, począwszy od charakterystyki prawnej dyspozycji testamentowych, zakresu rozporządzeń, ich przedmiotu, a skończywszy na rodzajach zapisów testamentowych. Następnie przedstawione zostały inne czynności prawne dopuszczalne w testamentach publicznych, a mające charakter niemajątkowy, takie jak: ustanowienie opiekuna, przysposobienie, uznanie dziecka naturalnego, zaprzeczenie pochodzenia dziecka zrodzonego w małżeństwie. Ponadto rozdział ten dotyka kwestii oświadczeń testatorów skierowanych do zapisobiorców, mających charakter zobowiązań moralnych. Całość poparta jest szeregiem przykładów zaczerpniętych z treści badanych dokumentów.

Rozdział szósty, *Wykonawca testamentu*, został poświęcony pojawiającej się w źródłach instytucji egzekutora spadku. Jego zasadniczą treść stanowi omówienie przesłanek decydujących o zdolności do pełnienia funkcji wykonawcy testamentowego, jego praw i obowiązków względem masy spadkowej. Jednocześnie opisano realizację unormowań prawnych w praktyce.

Rozdział siódmy, *Upadek mocy prawnej testamentu*, zamykający całość rozprawy, prezentuje sytuacje, w których ważnie sporządzony akt ostatniej woli nie wywierał skutków prawnych z powodu zdarzeń zaistniałych po dacie jego sporządzenia, takich jak odwołanie testamentu, upadek zapisu testamentowego, utrata przez testatora zdolności testowania po dniu sporządzenia aktu ostatniej woli. Szczególna uwaga została poświęcona problematyce odwołania rozporządzenia ostatniej woli w testamencie lub akcie notarialnym.

W tym miejscu pragnę złożyć serdeczne podziękowania Panu Profesorowi Jackowi Matuszewskiemu za ogromną pomoc okazaną w czasie przygotowywania tejże rozprawy. Ponadto dziękuję wszystkim uczestnikom seminarium doktorskiego Katedry Historii Państwa i Prawa Polskiego oraz Katedry Historii Państwa i Prawa Powszechnego, a w szczególności Panom Profesorom Zygfrydowi Rymaszewskiemu, Krzysztofowi Goźdz-Roszkowskiemu i Tadeuszowi Szulcowi za okazaną przychyłość oraz wiele cennych rad i wskazówek.

2. Terminologia

Zagadnienia terminologii dziedziczenia testamentowego zasługują na szczególne uwzględnienie z dwóch powodów. Po pierwsze, terminologia XIX-wieczna nie odpowiada w pełni prawniczej praktyce językowej XXI w. Po drugie, występuje w badanym okresie rozbieżność między terminami stosowanymi przez prawodawcę i praktykę. Do tego trzeba zwrócić uwagę na płynność terminologii wykorzystywanej w nauce prawa. Z oczywistych względów nie jest to zestawienie pełne, gdyż cały szereg uwag związanych z terminologią źródeł będzie szczegółowo opracowany w dalszej części. W tym miejscu zajmę się jedynie pojęciami podstawowymi związanymi z instytucją testamentu.

Zacząć trzeba od podstawowego terminu. Zgodnie z art. 895 KN „testament jest to akt, przez który testator rozporządza całością lub częścią majątku swojego, na czas, w którym już żyć nie będzie, i który odwołać może”. Takie sformułowanie używane było także przez autorów, np. F. Podlewskiego⁴³,

⁴³ F. Podlewski, *op. cit.*, s. 125 i n.

H. Cederbauma⁴⁴, A. Okolskiego⁴⁵, I. Bryma⁴⁶, M. Kurmana⁴⁷, J. Barwińskiego⁴⁸, M. Planiola⁴⁹, H. Konica⁵⁰. Sporadycznie jako synonim „testamentu” w literaturze spotykamy określenia takie, jak: „rozporządzenie swym majątkiem na wypadek śmierci”⁵¹, „rozporządzenie ostatniej woli”⁵², „oświadczenie ostatniej woli”⁵³, czy też „akt ostatniej woli”⁵⁴. O ile w literaturze zazwyczaj posługiwano się pojęciem „testament”, o tyle w praktyce termin ten często zastępowano innymi określeniami. Marceli Jaworski posługiwał się sformułowaniem „ostatniej woli rozporządzenie”⁵⁵, Wojciech Hańczakiewicz „ostatnia wola czyli testament”⁵⁶, a Józef Stokowski „rozporządzenie testamentowe”⁵⁷. W aktach Jana Cichockiego natomiast możemy spotkać jako synonim pojęcia „testament” słowo „rozporządzenie”⁵⁸. W aktach Romana Jarońskiego natrafiamy na kilka terminów: „ostatnie rozporządzenie”⁵⁹, „rozporządzenie testamentowe”⁶⁰, czy też „ostatnie rozporządzenie swym majątkiem”⁶¹. Bogata terminologia występuje również u Kajetana Szczawińskiego: „akt ostatniej woli czyli rozporządzenie majątkowe na przypadek śmierci”⁶², „rozporządzenie testamentowe”⁶³, „ostatnią swą wolę”⁶⁴, „ostatniej swej woli dyspozycję”⁶⁵, „ostatniej woli rozporządzenie”⁶⁶.

⁴⁴ H. Cederbaum, *op. cit.*, s. 10 i n.

⁴⁵ A. Okolski, *op. cit.*, s. 372 i n.

⁴⁶ I. Brym, *Prawo cywilne*, Warszawa 1932, s. 58 i n.

⁴⁷ M. Kurman, *Prawo spadkowe. Prawo hipoteczne. Ustawodawstwo z okresu wojny. Pytania do aktów. Schematy aktów*, Warszawa 1918, s. 39 i n.

⁴⁸ E. J. Barwiński, *O testamentach, darowiznach i umowach spadkowych*, Warszawa 1936, s. 4 i n.

⁴⁹ M. Planiol, *Podręcznik prawa...*, s. 79 i n.

⁵⁰ H. Konic, *Prawo spadkowe wobec nowoczesnych prądów w prawie cywilnym*, Warszawa 1925, s. 6 i n.

⁵¹ M. Kurman, *Prawo spadkowe...*, s. 49.

⁵² Ibidem.

⁵³ E. J. Barwiński, *O testamentach, darowiznach...*, s. 4.

⁵⁴ H. Konic, *Prawo spadkowe...*, s. 6.

⁵⁵ Np. Marceli Jaworski, sygn. 88.

⁵⁶ Np. Wojciech Hańczakiewicz, sygn. 44.

⁵⁷ Np. Józef Stokowski, sygn. 7564.

⁵⁸ Np. Jan Cichocki, sygn. 2282.

⁵⁹ Np. Roman Jaroński, sygn. 193.

⁶⁰ Ibidem, sygn. 104.

⁶¹ Ibidem, sygn. 218.

⁶² Np. Kajetan Szczawiński, sygn. 247.

⁶³ Ibidem, sygn. 754.

⁶⁴ Ibidem, sygn. 265.

⁶⁵ Ibidem, sygn. 314.

⁶⁶ Ibidem, sygn. 141.

Ponadto w praktyce notarialnej pojawiało się pozakodeksowe pojęcie „kodycyl” dla oznaczenia testamentu zmieniającego poprzednio sporządzony akt ostatniej woli. Terminem tym posługiwali się Jan Cichocki⁶⁷ i Wojciech Hałaczek⁶⁸.

Konieczne dla potrzeb niniejszej pracy jest podjęcie problematyki terminologicznej związanej z instytucją „testamentu przez akt publiczny”. Jest to pojęcie kodeksowe wyrażone w art. 971 KN, którym posługiwał się też np. M. Kurman⁶⁹, M. Planiol⁷⁰, I. Brym⁷¹; występuje ono również w *Repetitorium egzaminacyjnym opracowanym na podstawie wykładów uniwersyteckich prof. K. Lutostańskiego i prof. H. Konica*⁷². Częściej jednakże używano w doktrynie zwrotu „testament publiczny” lub „testament notarialny”, które to pojęcia stosowano zamiennie. Taka terminologia występuje m.in. u A. Okolskiego⁷³, M. Kurmana⁷⁴, E. Barwińskiego⁷⁵, M. Planiola⁷⁶, S. Kulpy⁷⁷. Natomiast w zbiorach orzecznictwa opracowanego przez P. Kapuścińskiego⁷⁸, A. Słomińskiego⁷⁹, D. Skurzalskiego⁸⁰ i J. J. Litauera⁸¹ występuje jedynie termin „testament publiczny”. Innym jeszcze pojęciem posługiwał się F. Podlewski, który akt sporządzony na podstawie art. 971 KN nazywa „testamentem urzędowym”⁸².

Różnorodną terminologię stosowali również notariusze zgierscy. Najczęściej używanym terminem był „testament publiczny”, określenie to występuje w dokumentach spisanych przez Marcelego Jaworskiego⁸³,

⁶⁷ Np. Jan Cichocki, sygn. 153.

⁶⁸ Np. Wojciech Hałaczek, sygn. 589.

⁶⁹ M. Kurman, *Prawo spadkowe...*, s. 50.

⁷⁰ M. Planiol, *Podręcznik prawa...*, s. 89.

⁷¹ I. Brym, *op. cit.*, s. 63.

⁷² *Prawo cywilne [...] opracowane na podstawie wykładów uniwersyteckich prof. K. Lutostańskiego i prof. H. Konica...*, s. 290.

⁷³ A. Okolski, *op. cit.*, s. 399 i n.

⁷⁴ M. Kurman, *Prawo spadkowe...*, s. 51 i n.

⁷⁵ E. J. Barwiński, *Prawo spadkowe obowiązujące w b. Królestwie Polskim w zarysie*, Warszawa 1938, s. 20.

⁷⁶ M. Planiol, *Podręcznik prawa...*, s. 89.

⁷⁷ S. Kulpa, *Testament. Praktyczne uwagi nad prawem spadkowym, pouczenia i wzory testamentów opracowane według ustaw obowiązujących w Małopolsce na ziemiach byłego zaboru pruskiego i w byłej Kongresówce*, Kraków b.d.w., s. 31.

⁷⁸ P. Kapuściński, *op. cit.*, s. 12 i n.

⁷⁹ A. Słomiński, *Prawo cywilne (obowiązujące w b. Królestwie Kongresowym) w jursprudencji Senatu...*, s. 141 i n.

⁸⁰ D. Skurzalski, *Objaśnienia do prawa...*, s. 33.

⁸¹ J. J. Litauer, *Prawo cywilne obowiązujące na obszarze b. Kongresowego Królestwa z dodaniem tekstu francuskiego...*, s. 292 i n.

⁸² F. Podlewski, *op. cit.*, s. 129.

⁸³ Np. Marcelego Jaworskiego, sygn. 155.